

VÖRÖS POR

A KAPITALISTA ÁTMENET KÍNÁBAN

A CSENDES-ÓCEÁNI PARTVIDÉK (1890–1970) NEMZETKÖZI VISZONYOK

A MEGHIÚSULT ÁTMENET

Kína megrekedt és egyenetlen átmenete a kapitalizmusba a késő Csing-kor [1644–1912 – *a szerk.*] idején kezdődött; a folyamatot alacsony szintű iparosodottság és általános politikai bizonytalanság jellemezte. A befejezetlen átmenet első időszaka végül politikai összeomláshoz vezetett, amelyet polgárháború, és egy erősödő – a későbbi szocialista fejlesztési rendszer alapjául szolgáló – forradalmi mozgalom kísért, átmenetileg megállítva a régió betagozódását a globális kapitalizmusba. Az első átmenet sikertelensége ellenére is visszafordíthatatlanul megváltoztatta a belső népvándorlás mintázatait, a kereskedelmi útvonalakat és az ország ipari földrajzát, illetve az átmenet tehetetlenségi ereje sokszor felül is múlta azokat a kísérleteket, amelyekkel a forradalmi rezsim próbálta volna megfékezni a hatásait. Ez az időszak (amely nagyjából a Csing-kor végétől a köztársaság időszakán át a japán megszállásig tartott) egy erősen megosztott iparszerkezetű régiót hagyott maga után, és a későbbiekben számos, a fejlődési rendszert sújtó időszakos válság kialakulásához járult hozzá.⁵⁵ Bizonyos értelemben ez a tehetetlenség túlélte magát a fejlesztési rendszert is. Amikor az 1970-es években megkezdődött a második kapitalista átmenet, az országban számos olyan ipari csomópont, kereskedelmi

---

⁵⁵ Lásd még a „Gabona és acél” című [korábban szereplő – *a szerk.*] tanulmányt, különösen a 2. fejezetben feldolgozott, sanghaji sztrájkhullámról szóló részeket.

útvonal és migrációs hálózat éledt újjá, amelyek egy évszázaddal korábban az első átmenetet is meghatározták.

Az átmenet korai időszakára nagy hatással voltak a történelmi véletlenek, valamint a régió sokkal régebb óta fennálló kereskedelmi gyakorlatai. A térség kereskedelmében a déli partvidék régóta fontos szerepet játszott, és a selyemút hanyatlása után (a Tang-dinasztia bukásával 907-ben), a kapitalizmus előtti időszakban a part menti kereskedelem vált a legfontosabbá.⁵⁶ Mindegyik dinasztia idején léteztek azonban olyan erős kiegyenlítő tendenciák is, amelyek segítettek tompítani a kommercializációs erők hatásait. Az egyik legállandóbb fenyegetést a félig illegális kereskedelmi hálózatok független kalózflottákká alakulása jelentette. A Csing-korszakra ez a fenyegetés mandzsu-ellenes lázadás formájában jelentkezett, amelyet a Ming-hű (nyugaton Koxinga néven ismert) Cseng Cseng-kung vezetett, aki a tengerre menekült, amikor a Csing-hadsereg megszállta Fucsient. Cseng megdöntötte a holland uralmat Formosában (Tajvanon), és kialakította lázadó flottája bázisát a szigeten. Válaszul a Csing-uralkodók nemcsak betiltották a part menti hajózást (illegálissá téve a régió nemzetközi kereskedelmének nagy részét), hanem elnéptelénítették a partvidéket, a lakosságot a szárazföld belsejébe deportálták, az elhagyott falvakat pedig feldúlták, hogy elvágják Csenget az utánpótlástól.⁵⁷

Miután Cseng lázadását levertek (1663-ban, Tajvan elfoglalásával), a tengerpartot fokozatosan újranépesítették, és újraindult a tengeri hajózás is. Így ismét sokkal közvetlenebbül vált elérhetővé a szárazföldi piac az európaiak formálódó kereskedelmi hálózatai számára, amelyek rövidesen elkezdtek határozottan kapitalista jellegűt öltetni.⁵⁸ A dinasz-

⁵⁶ A szárazföldi kereskedelem rövid időre, de jelentősen fellendült a Jüan-korban [1271–1368 – *a szerk.*], és kisebb mértékben a későbbi dinasztiák idején is. A Déli Szung [960–1279 – *a szerk.*] alatt megszilárdult tengeri kereskedelmi hálózatok azonban a Ming- [1368–1644 – *a szerk.*] és a Csing-dinasztiák uralkodása alatt is fontos szerepet játszottak, annak ellenére, hogy számos kísérletet tettek a kereskedelmi útvonalakat kiépítő kereskedők, kalózok és félig független államok hatalmának megnyirbálására.

⁵⁷ Ez egy bonyolult és érdekes történelmi esemény leegyszerűsített összefoglalója. A legjobb angol nyelvű forrást e tengeri térség kialakulásáról és a Cseng család szerepéről lásd: Hang (2016).

⁵⁸ A Cseng család sokáig kizárólagos közvetítő szerepet játszott e kereskedelem jelentős részében, és feltehetően egy alternatív politikai-kereskedelmi középontot alkotott, amely a helyi kapitalista átmenet alapjául szolgálhatott volna, ha

tia fénykorában a szárazföld nem csak egészséges kereskedelmi egyensúlyt alakított ki a Nyugattal, teát, porcelánt, selymet és különböző kézműves termékeket exportálva, de a regionális kereskedelem közép-pontjává is vált, mivel még az elszigetelődő Japán is függött a kínai nyersanyagok importjától (Murphy 2007).

Az állam azonban óvatossá vált a kereskedelmet illetően, mivel tartott a kereskedők növekvő hatalmától, a lázadások kiújulásától és az európaiak növekvő termelési kapacitásaitól. Az udvar ezért szigorú monopóliumokat vezetett be a kulcsfontosságú árukra, és a külkereskedelmet a hivatalos vámkikötők egyre szűkülő körére kezdte korlátozni. Ez a tendencia 1757 és 1842 között a Kanton-rendszerrel érte el csúcspontját, amikor a teljes külkereskedelmet egyetlen kikötőn és a hozzá tartozó raktárakon és raktárházakon (a „tizenhárom gyáron”) keresztül irányították Kantonban (Kuangcsouban). A rendszert csak a gátlástalan európai térhódítás szüntette meg, mivel a növekvő gyarmatbirodalmak közvetlenebb hozzáférést kerestek a szárazföldi piachoz. A hódítást kísérő támadások, amelyek közül a legdrámaibb a két ópiumháború (1838–1842 és 1856–1860) volt, egyenlőtlen szerződések megkötésével végződtek a Csing-dinasztia és az európai hatalmak között. E szerződések részeként újraindult a kereskedelem, a part menti „szerződéses kikötőkre” koncentrállódva (Niell 2010).

Az egyre súlyosabb háborús vereségek mellett jelentkező belföldi felkelések egy évszázad alatt a Csing-uralom összeomlásához vezettek. Ezekben az években menekültek áradata hagyta el a kínai szárazföldet, táplálva a korai kapitalista ipar munkaerőigényét, különösen az amerikai kontinensen. Ugyanakkor a hazai munkaerő-kínálat, a nyersanyagok és a mezőgazdasági területek egyre vonzóbbá váltak az európai gyarmatosítók és a szomszédos államok számára. A legtöbb nagy tengerparti városban gyárnegyedek jöttek létre, amelyek közül Sanghaj és Kuangcsou különösen fontos szerepet játszott. Az ilyen városok, ahogy lassan bekapcsolódtak az ipari kapitalizmus új globális kereskedelmi hálózataiba, gyakorlatilag függetlenné váltak a Csing-államtól, és a modernizáció fontos helyszínei lettek a későbbiekben, a hadurak korában és a Köztársaság alatt. Eközben Santung

---

megtartják tajvani bázisukat, és valamiféle békét kötnek a Csing-dinasztiával. További részletekért lásd Hang (2016).

tartomány egyes részeit lényegében átadták a németeknek, akik országszerte számos új ipari vállalkozást finanszíroztak. A régió korai kapitalista infrastruktúrája tehát nagyrészt külföldi kézben volt, és a tengerparti városok leginkább erősen nemzetközivé vált gyarmatnak voltak tekinthetők, amelyek az európai és japán tőke által uralt hazai termelési hálózatokhoz kapcsolódtak: a jövedelmező ópiumkereskedelem mellett „1907-re a hajózás 84%-a, a pamutfonás 34%-a és a vasgyártás 100%-a külföldi kézben volt. A nyugatiak ellenőrzése még a létfontosságú stratégiai eszközökre is kiterjedt, a vasúthálózat nem kevesebb mint 93%-a is az ő kezükben összpontosult” (Niell 2010). Még a kisszámú hazai tulajdonú nagy ipari konglomerátum is, mint például a Hanjeping Szén- és Vasipari Társaság, teljes mértékben az importált gépektől és a német és japán befektetők által biztosított tőkéktől függött (Perry 2012).

A két világháború közötti időszakra Sanghaj a kereskedelmi tőke és a szárazföldi területek korai munkásmozgalmának regionális központjává vált, szorososan követte (a „vörös kanton” néven ismert) Kuangcsou. A kapitalista átmenet e korai helyszíneit azonban – erős belföldi politikai közösség és annak kötőereje nélkül – a külföldi tőke vagy a hazai kapitalisták kifejezetten élőködő osztálya uralta, amely az európai és japán vállalatok közvetítőjeként és alvállalkozójaként tevékenykedett. A kapitalista átmenet tehát nem csak azért volt sikertelen a szárazföldön, mert a Csing-uralom elnyomta a kereskedelmi kényszert; a sikertelenség az európai kapitalista gazdaság terjeszkedéséből fakadó követelményeknek is köszönhető, melyek az imperializmus korának fő hajtóerejeként szolgáltak, és amelyek különösen erőszakos, fosztogatásra és kizsákmányolásra épülő rendszereket hoztak létre a Csendes-óceán partvidékein. E rezsimek kendőzetlen brutalitása szította fel az anti-imperialista lázadás lángját, amely végül megállította a kapitalista átmenetet a szárazföldön. Mindemellett az első, sikertelen átmenet öröksége hozzájárult a szocialista korszakot követő második átmenet jellegének és földrajzi viszonyainak kialakításához.

KELET-ÁZSIA FELÉPÍTÉSE

Ezzel szemben Japánban az európai nyomás nem politikai összeomláshoz, hanem a Meidzsi-korhoz (1868–1912) vezetett, amely elindította a kapitalizmusra való teljes körű áttérést, ideértve a masszív iparosítást és az általános politikai és társadalmi reformokat.⁵⁹ Japán gyors győzelme az első kínai–japán háborúban (1894–1895) nyilvánvalóvá tette a reformok sikerét. Az akkoriban Csing-hűbéres Koreai-félszigetért vívott háborúban a modernizált japán hadsereg állt szemben a dinasztiaival, amely sokáig az ázsiai régió legerősebb hatalmának számított. A legtöbben a japánok gyors vereségét jósolták. A Csing-dinasztia legfejlettebb katonai alakulata, a Pejjang-hadsereg azonban nem bizonyult komoly ellenfélnek a megszálló japánokkal szemben, akik nemcsak a Koreai-félszigetet, hanem a szomszédos Liaotung-félszigetet is elfoglalták, és behatoltak Mandzsúria mélyére, ahonnan a Csing uralkodócsalád származott. A háború végén a Csing-dinasztia kénytelen volt mind a Korea feletti befolyását, mind pedig Tajvan szigetét átengedni a japánoknak, a helyiek heves ellenállása ellenére is. Japán 1895-ben megszállta a szigetet, a következő években kíméletlenül szembeszállt az ellenálló gerillákkal, a 20. század elején pedig felkelések sorát verte le.

A Koreai-félszigeten aratott japán győzelem és a Mandzsúriába való behatolás a szomszédos orosz és német imperialista erők (amelyek területeket birtokoltak Santungban) szerint veszélyt jelentett saját terveikre a régióban. Japán ebben a helyzetben békítőleg lépett fel, feladta a Liaotung-félsziget megszállását, lehetővé tette a névlegesen független Koreai Birodalom megalakulását, és 1900-ban segítette a nyugati hatalmaknak leverni a bokszerlázadást. A térségbeli feszültségek azonban hamarosan az orosz–japán háború (1904–1905) kitöréséhez vezettek, amely a japánok újabb váratlan győzelmét eredményezte, ezúttal egy imperialista nagyhatalom felett. Az oroszokkal aláírt béke-

⁵⁹ A Meidzsi-restauráció valódi jellegének és a globális kapitalizmushoz fűződő viszonyának jelentős irodalma van. Az erről szóló tudományos diskurzusba világszerte bekapcsolódtak a marxista kutatók, de a kérdésnek a háború utáni japán marxizmus számára volt igazán nagy jelentősége, ahol a feudalizmus természetével és az ország korai iparosításával kapcsolatos nézetek képezték a különböző elméleti irányzatok közötti alapvető választóvonalakat. A japán marxisták vitájának összefoglalóját lásd Makoto (1990).

szerződés azonban még mindig óvatoskodó volt, és a békére törekedett. A japánok nem kaptak jelentősebb területeket, és Oroszországot nem kényszerítették komoly jóvátétel fizetésére. Ez széles körű nacionalista tiltakozásokat váltott ki Japánban, ami nemcsak azt jelezte, hogy a térségben fennmaradt a nyugati gyarmatosítással szembeni népi ellenállás, hanem azt is, hogy az antikolonializmus és Japán saját birodalmi projektje valójában összeférhetőek voltak.

Bár a békeszerződésben Japán nem támasztott közvetlen gyarmati igényt Koreára vagy Mandzsúriára, Koreát „protektorátusnak” nevezték ki, és a régió felügyeletére létrehozták a félig autonóm japán Kvantung-hadsereget. A Kvantung-hadsereg hamarosan hatékony megszálló erővé vált, és gyakran közvetlen felügyelet nélkül avatkozott be a helyi ügyekbe. Eközben a koreai protektorátusban fokozatosan reformokat vezettek be, amelyek egyre nagyobb politikai és gazdasági hatalommal ruházták fel a japánokat, mígnem 1910-ben a terület hivatalosan is bekebelezte a birodalom. Hasonló eseménysorozat játszódott le Mandzsúriában is, ahol a növekvő gazdasági befolyást egyre több közvetlen katonai beavatkozás követte a helyi hadurak ellen, ami az 1931-es megszálláshoz és a japán bábállam, Mandzsukuo létrehozásához vezetett.

Japánban mindezt a militarizmus egyre növekvő hazai támogatása kísérte, ami a „nagy kelet-ázsiai együttfejlődési övezet”-elképzelésben csúcsozott ki, amelynek a „Jamato faj” által vezetett, szigorú etnikai hierarchiába szervezett Japán állt volna az élén. Noha e birodalmi stratégia alapvető logikájának kulturális háttere faji alapú áltudományra és a Kelet-Ázsiában elterjedt faji-civilizációs diskurzus régi formájára épült, a japán imperializmus nem redukálható csupán kulturális összetevőire, és gyökerei sem a megmaradt „feudális” osztálytöredékek tekintélyelvű alapjaiban keresendők.⁶⁰ A Japán Birodalom nem a régiót hosszú ideig uraló, hűbéresként viselkedő imperialista államok sorába illeszkedik, hanem a Meidzsi-restauráció kapitalista átmenetének kifejezetten modern terméke volt, amely jellegét tekintve a kapitalista Nyugat imperialista birodalmihoz hasonlított. A kapitalista fejlődés Japánban néhány évtized alatt

---

⁶⁰ Ezt az álláspontot néhány japán marxista képviselte a háború után, és először a régió neves nyugati tudósai népszerűsítették, például Norman (2000 [1940]).

egyszerre eredményezte a hazai piac telítődését, egy erős menedzseri-katonai állam kialakulását, és négy nagy családi monopolvállalat (zaibacu) gazdasági uralmát. Ezek a jellegzetességek mind hozzájárultak ahhoz, hogy – az imperialista hagyományoknak megfelelően – nagy hangsúlyt fektettek a katonai és gazdasági terjeszkedésre. Németországhoz és Olaszországhoz hasonlóan tehát a japán militarizmust és birodalmi terjeszkedést a kapitalizmus válsága és a Brit Birodalom politikai hegemoniájának gyengülése eredményezte.

Az új regionális hierarchián belül a japán tőke (amely egyre inkább összefonódott a katonai állammal) volt az a hajtóerő, amely megkönnyítette az újabb területek meghódítását, a nagyszabású infrastrukturális projektek kivitelezését és az összehangolt iparosítási törekvések finanszírozását. E befektetések nagy részének kedvelt helyszínévé a legkorábbi gyarmatok, Tajvan, Korea és Mandzsúria váltak, a délkelet-ázsiai perifériaországokat és Kína egyes részeit pedig inkább alárendelt bábállamként kezelte a birodalmi központ az új piacok megnyitása és az alapvető ipari erőforrások (mint például az olaj Indonéziában) vagy mezőgazdasági termékek (a Fülöp-szigetek esetében) szállítása érdekében. A globális kereskedelem hatalmas visszaesése az [1929–33-as – a szerk.] nagy gazdasági világválsággal tovább ösztönözte a birodalmi terjeszkedést, mivel az erősödő protekcionizmus elzárta Japánt azoktól a forrásoktól, amelyekkel az alapvető javakat helyettesíthették volna.⁶¹ Az általános visszaesés közepette a kereskedelem valójában növekedett az új „jen-blokkban”, amelyet Japán, annak gyarmatai és a különböző bábállamok, valamint az együttfejlődési övezet gyengébb országai alkottak.⁶² Míg 1895-ben a Japánba irányuló export a tajvani összkivitel 20%-át tette ki, az 1930-as évek végére ez körülbelül 88%-ra nőtt (Selden 2010). A régió kereskedelme egy kerékszerű mintába rendeződött, amelynek középpontjában Japán állt. Gyarmatait és alárendelt kereskedelmi partnereit arra ösztönözte, hogy termelésüket a japán érdekeknek megfelelően specializálják, és egyrészt igyekezett elrettenteni őket a régió más országaival való

⁶¹ A csökkenés és a világkereskedelem legújabb tendenciáinak összehasonlítását lásd még O'Rourke (2009).

⁶² A Japán Birodalom gazdasági jellegéről bővebben lásd Myers és Peattie (1987), illetve Ka (1995).

közvetlen kereskedelemtől, másrészt pedig különböző mértékű infrastrukturális fejlesztésekkel jutalmazta őket.

A hierarchiát, hogy ki mennyi fejlesztésre jogosult, faji jellegzetességek és egyszerű földrajzi elhelyezkedés alapján állították fel, illetve a Japánhoz való kulturális közelséget alkalmazták az etnikai tisztaság mércéjeként. A kereskedelmi blokkon belüli megosztottság így a faji és nemzeti eredet áltudományos elméleteit anyagi különbségekké kódolta a területek között, amelyek egészen addig a pontig – a kulturális különbségek ellenére – viszonylag hasonlóak voltak a termelési teljesítményt, az iskolázottsági szintet és a katasztrófákkal, megszállásokkal és gyarmatosítással szembeni ellenállóképességet tekintve. Azzal, hogy „Kelet-Ázsiát” egy eredendően hierarchikus faji-kulturális kontinuumként határozták meg, amelyet a kínai írásrendszer történelmi átvétele és sajátos neokonfuciánus ókorfelfogása egyaránt összekötött, a japán birodalmi projekt egy jól lehatárolható régiót fércelt össze újfajta tőkeáramlási útvonalakkal.⁶³ Bár saját birodalmi törekvéseit tekintve végül nem járt sikerrel, a korai japán terjeszkedési politika sikeresen létrehozott egy keleti súlypontot a globális kapitalizmusban, amelyet a Csendes-óceánnal határos szigetvilág és a part menti gazdaságok közötti egyenlőtlen kereskedelmi kapcsolatok határoztak meg. Később, a hidegháborús világrendben ez a súlypont a kommunizmus terjedése elleni védőbástyaként erősödött meg. A kapitalista Kelet-Ázsia így lassan körbevette Kína háború utáni fejlesztési rendszerét, és a felhalmozás ezen új központja volt az, aminek a vonzereje elő tudta segíteni Kína végleges kapitalista átmenetét.

---

⁶³ A régióról ezt megelőzően számos prekapitalista és protokapitalista elképzelés létezett, amelyek nagyrészt a Dél-kínai-tenger kereskedelmi útvonalain és a különböző szárazföldi dinasztiákra összpontosuló hűbéri kapcsolatokon alapultak. A korábbi térségi integráció számos fontos helyszíne (Manila, Malakka, Hanoi) azonban kikerült a kapitalista Kelet-Ázsia hatósugarából mind a japán birodalmi projektben, mind az azt követő hidegháborús rendben. A régió fejlődéséről bővebben lásd Selden (2009).

TOTÁLIS HÁBORÚK

Japánban a szélsőjobboldal kifejezetten a kapitalista dinamikák eredményeként erősödött meg, karakterét pedig a tőke profitabilitásának általános válsága határozta meg. Az 1910-es évek végén a japán gazdaságban addig nem látott fellendülés kezdődött, kielégítve a Nyugat keresletét, kitöltve a háború sújtotta európai birodalmak fogyatkozó befolyásának helyén keletkező vákuumot. 1914 és 1919 között a reál-GNP⁶⁴ évente átlagosan 6,2%-kal nőtt, annak ellenére, hogy az infláció is jelentős volt. Ezt a korai robbanásszerű fejlődést azonban nem sokkal később összeomlás követte, amikor az 1920-as években lelassult a növekedés, majd az 1927-es Sóva pénzügyi válságot meredek zuhanás követte (Shizume 2009). A japán profitráta⁶⁵ mérésére ebben az időszakban többféle módszert is használtak, de az 1920-as évektől kezdődően mindegyik gyors csökkenést mutat, amelyet vagy további csökkenés⁶⁶, vagy stagnálás követett.⁶⁷ A beruházások GNP-hez viszonyított aránya az 1910-es években szintén csökkent, az 1920-as évek

⁶⁴ Gross National Product, vagyis bruttó nemzeti termék. Ez abban különbözik a GDP-től, hogy ebbe a mérőszámra beletartozik az a jövedelem is, amit az ország területén kívül termelnek meg japán tulajdonú vállalatok – *a szerk.*

⁶⁵ A profitráta a marxista közgazdászok által használt legalapvetőbb eszköz az iparágak vagy nemzetgazdaságok profitabilitásának mérésére. A profitráta csökkenése a gazdasági válság, növekedése pedig a termelékenység bővülésének időszakaihoz kapcsolódik. Gyakran a „felhalmozási rátával” összefüggésben vizsgálják, amelyet általában az állóeszköz éves növekedési rátájával határoznak meg. A profitráta kiszámításának legjobb módszereiről, és azon állítás érvényességét illetően, hogy hosszú távon csökkenő tendenciát mutat, széles körű vita folyik. Bár ideális esetben értékben kifejezve mérik, a legtöbb számítás a főáramú gazdasági statisztikákból származó korrelált adatokat használja. Az alapegyenlet egyszerűen a nettó profit (mint a nettó értéktöbblet megfelelője) és a nettó tőkeállomány (mint a fix állótőke, az állandó forgótőke és a bérek megfelelője) hányadosa. – *a szerző.*

⁶⁶ A visszaesés nyilvánvaló, ha azokat a számításokat nézzük, amelyek a profitnak a vállalati nyereséget, a nem vállalati nyereséget, a nettó kamatot és a bérleti díjat (ténylegesen: nettó hazai termék mínusz a bérköltségek) is magában foglaló definícióját alkalmazzák, azzal szemben, amikor a számításokba a tőkeállományt a nem lakáscélú magántőke nettó állótőke-állományaként, 10 éves mozgóátlaggal korrigálva vesszük bele. Lásd Li, Xiao és Zhu (2007).

⁶⁷ A stagnálás sokkal szembetűnőbb a tőkeállomány kissé tágabb meghatározását használó (valamint az 5 éves átlagokkal korrigáló) számításoknál, például Maitónál (2014).

eleji csúcs után a következő évtizedben stagnálni kezdett, majd az 1930-as [újabb – a szerk.] Sóva-válság idején, amelyet a világgazdaság összeomlása okozott, zuhanás következett be (Alexander 2000).

Mivel azonban Japán más országoknál hamarabb szembesült a válság valóságával, az 1920-as évek végén kulcsfontosságú pénzügyi reformokat vezetett be, amelyek lehetővé tették a gyorsabb talpraállást a Sóva-válságot követően. A bankok helyzetét konszolidálták, és az állam relatíve hamar megkezdte a gazdaságélénkítő kiadásokat. A Sóva-válság, amelyet egyrészt a világgazdasági összeomlás okozott, másrészt az, hogy Japán rossz ütemben tért vissza az aranystandardhoz, súlyos, de rövid ideig tartó krízis volt. Japánban már 1931 telén megkezdődött a Takahasi Korekijo pénzügyminiszter által irányított keynesiánus pénzköltés és monetáris leértékelés időszaka, ami később Takahasi-gazdaságpolitikaként vált ismertté. Fiskális ösztönzőket párosítottak az aranystandardtól való elszakadáshoz (először eltávolodtak az aranystandardtól, majd stabilizálták a leértékelést az árfolyam angol fonthoz rögzítésével), ami lehetővé tette a versenyképesség növelését a leértékelt jen miatt – és egyben hozzájárult a kelet-ázsiai jen-blokk kiépítéséhez is. 1932 és 1936 között, amikor a Takahasi-politika teljes mértékben megvalósult, a GNP növekedése visszatért 6,1%-ra, megközelítve a fellendülés éveinek szintjét, és már sokkal enyhébb inflációval párosult (Shizume 2009). A beruházások GNP-hez viszonyított aránya az 1930-as évek folyamán helyreállt, az évtized végére pedig visszatért a válság előtti csúcsra (Alexander 2000).

Míg azonban a keynesiánus gazdaságélénkítés ki tudta húzni a japán gazdaságot a válság mélypontjáról a beruházások növelésével, az állam kiterjesztésével és a jen stabilizálásával (ráadásul a versenyképesség megőrzése mellett), addig a beavatkozás sokkal kisebb hatást gyakorolt a profitrátára, és csak enyhe emelkedést idézett elő (lásd Maito 2014; Li et al. 2007). Ez – amellett, hogy érintetlenül hagyta a vállalatok állami kiadásoktól való függését – azt is jelzi, hogy az 1930-as évek japán gazdasága valójában nem menekült meg a válságtól. A profitráta csökkenésére végül olyan expanziós programmal válaszolt a japán állam, mint amilyenre nem sokkal később Németország és Olaszország, majd az Egyesült Államok is vállalkozott. A csökkenő profitabilitást csak az állam terjeszkedésével lehetett ellensúlyozni, ami erősítette a belföldi magánszektort, miközben elősegítette (sőt, egyre inkább szükségessé

tette) a hadsereg bővítését és a gyarmati terjeszkedést is. Így Takahasi keynesiánus korszaka hozzájárult a kései birodalom hipermilitarizmusának kialakulásához. Amikor a pénzügyminiszter 1935-ben az elszabaduló inflációtól tartva megpróbálta csökkenteni a kormányzati kiadásokat, magára haragította az újonnan megerősített hadsereget, és egy puccskísérlet során – amelyet a hadsereg fiatal tisztjei által vezetett Kódó-ha (császári út) csoport tagjai hajtottak végre – nem sokkal később meggyilkolták. Bár végül maga a puccskísérlet kudarcot vallott, a fellépés eredményeképp a hadsereg még több hatalmat kapott, és véget vetettek az állami kiadások csökkentésére tett kísérleteknek. Ezzel megkezdődött Japán háborús parancsgazdaságának korszaka, amely továbbra is magas GNP-növekedéssel járt, de már egyre növekvő inflációval párosult (Shizume 2009).

A nagy zaibacu monopolvállalatok a gazdasági világválság alatt is megőrizték hatalmukat, és számos új zaibacu is létrejött az új gyarmatokon keresztül. A gazdasági egyenlőtlenségek az egekbe szöktek, inentől pedig a hanyatló gazdag befektetői réteggel szemben a császári hadsereg megvesztegethetetlennek tűnt. Japán politikai légköre ezáltal még inkább jobbra tolódott. A hadsereg Kódó-ha csoportja – bár 1936 után kiszorították őket a hatalomból – nyíltan fasiszta elképzeléseket hirdetett a japán fejlődésről, amelyben a demokráciát teljesen felszámolták volna, megtisztították volna az országot a korrumpt bürokratikától és a kapzsi zaibacu kapitalistáktól, az állam irányítása pedig közvetlenül a császár feladata lett volna. Politikájuk a kapitalizmus előtti Japán eredeti berendezkedéséhez való visszatérés mitikus vízióján alapult, ezért határozottan antikommunisták voltak, és azonnali, megelőző jellegű bevonulást szorgalmaztak a Szovjetunióba (Sims 2001). A Kódó-ha ellenében létrejött lazább koalíciót Tószei-hának (ellenőrző frakció) hívták, amely a Szovjetunióval szemben óvatosabb politikát, a zaibacukkal kapcsolatban pedig szorosabb együttműködést javasolt, de alapvetően ebben a csoportosulásban is a fasiszta szemlélet uralkodott. A Kódó-ha 1936-os eltakarítása után a katonai közigazgatás a Tószei-ha kezébe került.

Az immár kihívó nélkül maradt frakción belül a befolyásos értelmiségiek többsége határozottan kiállt a központi gazdasági és katonai vezetés „totális háború-elmélete” mellett, amelyet Németország is vallott, továbbá valamennyi frakció támogatta a birodalmi terjeszkedés

folytatását Kínában és másutt (lásd Hoston 1983).⁶⁸ Ezek az elméletalkotók már régen szövetkeztek a reformbürokratak egy csoportjával, melynek élén Kisi Noboszuke, Mandzsukuo gazdasági vezetője állt, aki a fasiszta teoretikus, Ikki Kita követője volt. A reformbürokratak és a totális háború militaristái közötti szövetségben született meg a japán térségi imperializmus gazdasági terve (a nagy kelet-ázsiai együttfejlődési övezet). Az övezeten belüli ipari fejlesztési és irányítási kísérletek Mandzsúria erősen államilag irányított (militaristák által támogatott) parancsgazdaságától terjedtek a zaibacu-barát befektetési rendszerek kiépítéséig, Japánban és (a reformerek támogatását élvezve) néhány perifériás gyarmaton. Elmondható, hogy mindegyik kísérletet a gyarmati terjeszkedést irányító totalitárius államba vetett szilárd hit vezérelte (Mimura 2011).

A japán állam fejlesztési programjainak mindegyike hosszú távú hatást gyakorolt a régió egészére. A *Gabona és acél*ban azt vizsgáltuk, hogyan formálták Mandzsúria nagy, katonai vezetésű gazdasági vállalatai a kínai fejlesztési rendszer korai ipari szerkezetét. De a Kisi által vezetett és a Tószei-ha „totális háború-elméletei” által befolyásolt reformbürokratak voltak azok, akik a háború után központi szerepet játszottak a kapitalista Kelet-Ázsia megteremtésében. A háborút követően az amerikai megszállás alatt rövid ideig visszaesett a gazdaság, majd a koreai háborúval párhuzamosan Japán gazdasága felélénkült, mivel az USA politikája egyértelműen a régió erőteljes gazdasági fejlesztésére irányult, hogy védőbástyát tudjon felállítani a térségben a kommunizmus fenyegetése ellen. E gazdasági növekedés biztosítása érdekében az USA helyreállította számos, a birodalmi időszakban vezető pozíciót betöltő személy hatalmát, köztük Kisiét is, aki időközben hírhedt háborús bűnössé vált.⁶⁹ A börtönből kien-

⁶⁸ A német befolyás egyszerre elméleti és gyakorlati jellegű volt, a Meidzsi-kor külföldi tanácsadóinak (oyatoi gaikokujin) többsége német volt, akiket a japán kormány bérelt fel, hogy elősegítsék a magas szintű műszaki ismeretek megszerzését. Mindeközben a német államelméletek hozzájárultak a kora modern kori japán politikatudomány kialakulásához. Erről bővebben lásd Hoston (1983).

⁶⁹ Az együttfejlődési övezet (a japánok, kínaiak és mandzsuk közötti együttműködést hirdető) fogalmának használata ellenére Kisi maga is a Jamato fajelmélet elkövetője volt: a kínaiakat alapvetően alsóbbrendűnek tartotta, akik szerinte nemigen voltak alkalmasak másra, mint prostitúcióra és fizikai munkára. A gyarmati Mandzsukuo vezetőjeként 1937-ben legalizálta a rabszolgamunkát, és a háború

gedett Kisi az USA támogatásával megalapította a Liberális Demokrata Pártot. 1957-ben Kisit miniszterelnökké választották, kormánya ezt követően titkos kampányfinanszírozáshoz jutott a CIA-tól Eisenhower elnök támogatásával (Schaller 1995). Kisi – mint az első japán vezető, aki a háború után ellátogatott a délkelet-ázsiai országokba – olyan regionális fejlesztési tervet dolgozott ki, amely közvetlenül a saját régi, együttfejlődési övezetre vonatkozó elképzeléséből merített. Az Egyesült Államok támogatásával a japán miniszterelnök és technokratái immár egy új antikommunista katonai blokk támogatásával folytathatták régi gazdaságpolitikájukat, amely ettől kezdve egy másik fajta totális háborút vívott.⁷⁰

A TŐKE EXPORTJA KELETRE

Az Egyesült Államoknak már régóta voltak gyarmati érdekeltségei a kelet-ázsiai térségben, ami az 1890-es évek végétől kezdődően a Hawaii-szigetek anektálásában, illetve a Fülöp-szigetek brutális megszállásában nyilvánult meg. Ezt az érdekeltséget ugyanaz a gazdasági kényszer hajtotta, mint Japán saját gyarmati projektjét, mivel az aranykor⁷¹ monopóliumainak nyomása alatt stagnáló japán gazdaság olcsó természeti erőforrásokat és új piacokat keresett. Fél évszázaddal később, miután Japán vereséget szenvedett, Kína pedig csatlakozott a szocialista blokkhoz, az USA megszilárdította hatalmát a régió többi részén. Érdekei azonban ez alatt az ötven év alatt gyökeres változáson mentek keresztül. Ez részben a hidegháborús kö-

---

folyamán kínai rabszolgák millióit irányította a gyarmat gigantikus ipari területeire. Kisi Tokióba való visszatérése után folytatta ezt a gyakorlatot, és félmillió koreai rabszolgát küldött dolgozni Japánba, akik közül rengetegen meghaltak.

⁷⁰ Meg kell jegyeznünk, hogy Kisi befolyása a mai napig érezhető Japánban, 1955 óta szinte folyamatosan a Liberális Demokrata Párt irányítja az országot. A párt nem pusztán hatalmon van jelenleg is, hanem 2012 óta Kisi unokája, Abe Sinzó irányítja. (Abe Sinzó 2006–2007 között és 2012–2020 között töltötte be a miniszterelnöki tisztséget Japánban. 2020-ban egészségügyi okokra hivatkozva lemondott, 2022-ben pedig egy politikai kampányeseményen lelőtték – *a szerk.*)

⁷¹ Az „aranykor” kifejezés az amerikai kapitalizmus 1877 és 1900 közötti időszakára utal egyes történészek szerint. Ezt az időszakot a laza állami szabályozások, a gyors gazdasági bővülés, a nagy ipari monopóliumok kialakulása és a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése jellemezte (Moody 2019) – *a szerk.*

rülményeknek volt köszönhető, mivel az államilag támogatott gazdaságfejlesztési programokra az USA-ban úgy tekintettek, mint a szocialista blokk megfékezésére irányuló széles körű stratégia szerves részére. De a térséghez fűződő érdekek átalakulása nemcsak emiatt, hanem a belföldi termelés műszaki összetételének megváltozása miatt is történt. Az Egyesült Államokban a háború felélesztette a nehézipart a gazdasági válság alatti stagnálásból. Ugyanakkor a kutatás és fejlesztés terén is jelentős fellendüléshez vezetett, és megteremtette mind az új találmányok polgári gazdaságba való bevezetésének mechanizmusait, mind pedig a szükséges gazdasági stabilitást ahhoz, hogy megkezdődhessen a spekuláció és válság évtizedei alatt felhalmozódott új technológiák alkalmazása. Idetartoztak a repüléstechnika, a petrokémia, a műtrágyagyártás, az energiatermelés és az autók fejlesztése terén elért eredmények (Walker és Storper 1991). Eközben a háborús logisztikai hálózatokat elkezdték szisztematikusan átemelni a polgári használatba, kiépítve azokat a kereskedelmi hálózatokat, amelyek rövidesen a csendes-óceáni térség gazdaságának alapjává váltak (Cowen 2014).

Ahogy egyre több amerikai cég lépett magasabb szintre a termelési láncban, a háborús fellendülés által felélénkített termelőszköz-gyártó ágazatok a tőkejavak exportjához kerestek új piacokat a korábbiak – például az USA, és a Fülöp-szigetekhez hasonló birodalmi területek közötti kereskedelmi térségek – helyett, ahol még főleg fogyasztási cikkekkel kereskedtek. Míg azonban a fogyasztási cikkek exportja nem igényelt mást, mint nyitást a külföldi piacok felé, a tőkejavak exportja (különösen a nehézipari termékek esetében) nagy-szabású strukturális fejlesztéseket követelt meg az importáló gazdaságoktól. Az Egyesült Államoknak ezért politikai és gazdasági érdekében állt a diktátorok felemelkedésének elősegítése, hogy felügyeljék a fejlődő kapitalista államokat az ázsiai csendes-óceáni térségben. Az újjáépítési törekvések gyors gazdasági fejlődést hoztak, ami óriási piacot teremtett a háború utáni amerikai gazdaság túltermeléstől szenvedő fém-, gép-, autó- és repülőgépipara számára. Az erőszakos gyarmatosítás évszázadai ekkorra már megteremtették egy valóban globális kapitalista rendszer vázát, és a birodalmi befolyás kemény munkájának nagy részét így már meg lehetett valósítani a piaci befolyás és a katonai rendfenntartás kombinációjával.

Kelet- és Délkelet-Ázsiában az új nemzetközi termelési rend átlátható hierarchia szerint működött, melynek élén ugyan az USA állt, de lényegében a Japán Birodalom által kiépített kereskedelmi kapcsolatokat és ipari központokat használta, leszámítva a szocialista blokkba szakadt területeket. Ebben a hierarchiában a fejlesztési forrásokat egyenlőtlenül osztották el, előnyben részesítve a jobban preferált országokat. Ez különböző komparatív előnyöket⁷² teremtett az államok között, ami végső soron a gazdasági hierarchiában magasabban elhelyezkedő országok kereskedelmi szükségleteinek megfelelő helyi specializációt ösztönözte. Elsősorban Japánt fejlesztették, mivel fejlettebb ipari struktúrával bírt és politikai berendezkedése erőteljesen antikommunista volt, ezáltal az új regionális hierarchia vezetőjévé vált. Pénzügyi és politikai értelemben is úttörője lett a térségnek, modelljét pedig a környező országok hamarosan elkezdték átvenni.

Eközben a második világháború kimenetele lehetővé tette, hogy Japán újjászervezze iparának alapjait. Ebben a tekintetben gyarmatainak elvesztése és a hadsereg felszámolása szerencsés fordulatot hozott, mivel ez távol tartotta az országot Franciaország, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok költséges, posztkoloniális katonai beavatkozásaitól, miközben hasznot húzhatott a háborúk során kialakuló új technológiákból és kereskedelmi kapcsolatokból. A tengerészeti technológiai fejlődés különösen kedvező volt a szigetország számára, mivel lehetővé tette új ipari komplexumok építését a csendes-óceáni partok mentén. A gyarmatok – különösen Mandzsúria – elvesztése azt is jelentette, hogy a japánok által finanszírozott állótüke nagy része elveszett vagy megsemmisült, és költségeiket leírhatták. Hosszú távon ez azt jelentette, hogy a japán vállalatok már nem voltak felelősek az egyre elavultabb gyárak magas fenntartási költségeinek biztosításáért, persze az elveszített iparágaktól sem várhattak többé bevételt. Paradox módon ennek következtében a japán gazdaság sokkal fogékonyabbá vált a technológiai változásokra és alkalmasabbá új tőke létrehozására, míg az Egyesült Államokhoz hasonló országokban egyre nagyobb terhet jelentett a század elején tömegesen felhalmozott, elavult állótüke-állomány.

⁷² A komparatív előnyök elméletét David Ricardo dolgozta ki. Az elmélet szerint minden országnak érdemes olyan termékek előállítására és exportjára specializálódnia, amelyeket más országokhoz képest a legolcsóbban tud előállítani – *a szerk.*

Az ipari fejlődés „totális háború-modellje” munkások és katonák nagy tömegét hagyta maga után, akik többnyire írástudók voltak, és sokuk rendelkezett valamilyen műszaki képzettséggel. Az 1948-as 72 milliós népességben a 34,8 millió foglalkoztatott mellett 7,6 millió leszerelt katona; 4 millió, korábban a katonai termelésben alkalmazott, leszerelt munkás; és 1,5 millió külföldről visszatért állampolgár is volt – összesen tehát 13,1 millióan tartoztak a lakosság mintegy 18%-át kitevő, feleslegessé váló munkások csoportjába. Mindez az agrárreform időszakával esett egybe, amely során megnőtt a mezőgazdaság termelékenysége, és a következő évtizedekben még több kiszorított vidéki lakos áramlott a városi iparba. Az abszolút munkanélküliség azonnali növekedése helyett azonban – a megélhetési válságra adott reakcióként – a nem bejelentett munkavégzők száma nőtt meg és a kisközösségi hálózatokra támaszkodás terjedt el széles körben. 1950-ben az egyéni vállalkozók, a parasztok és a családi vállalkozásban dolgozók a japán munkaerő mintegy 60,6%-át tették ki, a fennmaradó hányadot a hivatalosan alkalmazott bérmunkások alkották (Itoh 1990). Azaz hatalmas, olcsó munkaerőforrásként felhasználható kvázi-népességtöbblet állt rendelkezésre – a következő évtizedek során a japán ipar gyors növekedése ezen alapult. 1951 és 1973 között „a japán GDP folyamatosan és gyorsan, évente átlagosan 9,2%-kal, hétszeresére nőtt” (uo.: 140). Ez a folyamat indította el a „japán csodáról” szóló diskurzust, amelyben gyakran kevés figyelmet fordítanak az ilyen „csodálatos” növekedést lehetővé tevő strukturális jellemzőkre.

A valóságban a japán gazdaság gyors növekedéséhez nemcsak a kedvező hazai feltételek, hanem az USA folyamatos pénzügyi és katonai támogatása is hozzájárult. Az energiahordozók és más nyersanyagok ára meredeken bezuhant a háború után a közel-keleti olajmezők kiaknázásával és a háborúban elzárt kereskedelmi útvonalak megnyitásával. Ugyanakkor a hidegháború arra készítette az Egyesült Államokat, hogy jelentősen csökkentse a jóvátételek kifizetését, és helyreállítási támogatásokat ajánljon fel helyettük. A döntő fordulóponthoz a japán-amerikai viszonyban azonban a koreai háború jelentette. Mivel az iparcikkek fronthoz legközelebbi forrása Japán volt, az USA 1950-től 1953-ig tartó különleges beszerzési programba kezdett, amely eláraszította a japán ipart a garantált árú kereslettel. 1952–53-ban a különleges beszerzésben szereplő áruk a teljes japán export mintegy 60-70%-át

tették ki, ezáltal a főbb japán iparágak mérete néhány év alatt megduplázódott. Beigazolódott, hogy Japán képes egyszerre helytállni a regionális gazdaság vezetőjeként, és politikailag megbízható partnerként részt venni a szocialista blokk megfélemezésére irányuló globális küzdelemben. A szigetek amerikai megszállása hivatalosan a San Franciscó-i szerződéssel ért véget, a két ország közötti katonai kapcsolatot pedig az amerikai–japán biztonsági paktummal tették hivatalossá. Mindkettőt 1951-ben írták alá, miután a kínai beavatkozás a koreai háborúba azt eredményezte, hogy az ENSZ-erők visszavonultak a félszigetről (uo.).

A koreai háború után a huszadik század elejének gazdasági tömbjei lassan felbomlottak, és a világkereskedelem forgalma 1955 és 1970 között átlagosan évi 7,6%-kal nőtt. Japánban ez megteremtette az export piacát, az ebből származó profit pedig fedezte az alapvető fontosságú importot, például egyes nyersanyagok és az USA által biztosított korszerű termelőeszközök behozatalát. Eközben a Bretton Woods-i monetáris rendszer⁷³ rögzítette a dollár-jen árfolyamot, serkentve a japán ipar növekedését az 1950-es években, majd rendkívül versenyképessé téve a japán feldolgozóipart a világpiacon az 1960-as évektől, miután a termelőeszközök behozatala fokozta a japán feldolgozóipar termelékenységét (uo.). Ennek eredményeként a japán ipar profitrátája ebben az időszakban az egekbe szökött (Li et al. 2007; Maiton 2014), és a feldolgozóiparban különösen magasra emelkedett az 1960-as évek végén (Brenner 2002).

A japán áruk iránti nemzetközi kereslettel párhuzamosan a belföldi piac is egyre nőtt. Ez fellendülést okozott a japán munkavállalók fogyasztásában (különösen az alapvető iparágak jobban fizetett dolgozói körében, akik élethosszig tartó foglalkoztatási garanciájukat az 1940-es évek végi munkásmozgalomnak köszönhették), beleértve az autók és háztartási gépek széles körű elterjedését. Ezzel egy időben a globális piacokat fokozatosan árasztották el a japán termékek, először a textilárúk és az alapvető ipari termékek, majd a gépek és az elektronika. 1957 és 1973 között a japán iparcikkek világszerte exportjának

⁷³ A Bretton Woods-i monetáris rendszer 1944-ben jött létre a nemzetközi gazdasági kapcsolatok és kereskedelem szabályainak egységesítésére. A rendszerben az amerikai dollárhoz kötötték a különböző valuták árfolyamát, a dollár értékét pedig az aranyhoz – *a szerk.*

aránya 5,5%-ról 11,5%-ra nőtt, a hazai magánbefektetések az állótőkébe (főként üzemekbe és gépekbe) pedig 1956 és 1973 között évente átlagosan 22%-kal nőttek. Ezeket a befektetéseket személyes megtakarítások finanszírozták olyan bankokon keresztül, amelyek az ipari profitra és a betétekre nulla vagy negatív reálkamatot biztosítottak (ráadásul az utóbbi hamar egyre népszerűbbé vált). Hogy megteremtsek az állótőke valóban figyelemre méltó bővülésének feltételeit, az ipari infrastruktúrára fordított folyamatos állami kiadások párosultak az ipari vállalatoknak nyújtott pénzügyi túlhiteliséssel. Ez volt az az időszak, amikor a beruházások GNP-hez viszonyított aránya elérte Japánban a valaha látott legmagasabb szintet. A bruttó hazai állóeszköz-felhalmozás és a nem lakáscélú beruházások is a GNP körülbelül 12%-át tették ki 1950-ben. Amikor a beruházások GNP-aránya 1970 és 1975 között elérte a csúcspontot, a bruttó állótőke-felhalmozás a GNP közel 35%-ának felelt meg, míg a nem lakáscélú beruházások közel 25%-ának – arányuk szétválása jelezte az ingatlanlufi kialakulásának kezdetét, amelynek kipukkanása később hozzájárult Ázsia első „csodagazdaságának” katasztrofális összeomlásához (Alexander 2000).⁷⁴

STAGNÁLÁS

A kutatók több nevet is adtak az időszaknak, amelyben a háború utáni fellendülést követően a centrumországokban hosszú időre leállt a gazdasági növekedés.⁷⁵ Egyesek, például a japán marxista Makoto Itoh, új „nagy gazdasági világválsággént” jellemzik (Itoh: 1990). Mások „hosszú gazdasági világválságnak” nevezik, amelyet látványos összeomlás helyett lomha növekedés jellemez, és amely az 1873-as első „nagy gazdasági világválsághoz” hasonlítható (Roberts 2016). Sokan egyszerűen a „tartós stagnálás” (Brenner 2002) vagy a „hosszú lejtmenet” időszakaként emlegetik (Brenner 2009). Az elnevezéstől függetlenül

⁷⁴ Ezek óvatosabb becslések, a Világbank a bruttó állótőke-felhalmozás csúcspontját 40% körül becsüli, a hazai beruházások és a GNP helyett a GDP-t használva a számításokhoz. Összehasonlításképpen, ez az arány az Egyesült Államokban 1960-tól napjainkig jórészt stagnál, enyhén csökken, nagyjából 20% körüli.

⁷⁵ Számos tudós megkérdőjelezi a fellendülés egyetemes jellegét is. Lásd pl. Webber és Rigby (1996).

kimondható: számos centrumországban már az 1960-as években elkezdődött a GDP-növekedés lassulása és a profitráta csökkenése (Maito 2014), az USA feldolgozóiparának profitrátája pedig az évtized közepén érte el a háború utáni csúcstét (Brenner 2002). Japánban mind a nemzeti, mind a feldolgozóipari profitráta valamikor az 1960-as évek közepe (Maito 2014) és 1970 között érte el csúcspontját (Li et. al. 2007; Brenner 2002).

A lassulás azonban nem egyszerre érte utol az összes gazdaságot, és nem is egyforma mértékben érintette őket. A háború utáni fellendülés is egyenlőtlenül alakult, és a magas GDP-vel rendelkező országokban hamar terhet jelentett az egyre elavultabb állótöke-állomány, amely ellenősztonozte az új hazai beruházásokat, még úgy is, hogy nem voltak olyan mértékben veszteségesek, hogy megérje felszámolni ezeket tömeges elbocsátások és gyárbezárások révén. Ennek eredményeképp a hosszú fellendülést nagyrészt valójában a későn fejlődő gazdaságok növekedése tartotta fenn, beleértve az európai újjáépítési törekvéseket és Japán háború utáni növekedését. Amikor ezek a növekedési ugrások elérték kezdeti korlátaikat, a centrum legnagyobb gazdaságaiban megkezdődött stagnálást már nem tudta ellensúlyozni a nemzetközi kereskedelem bővülése. Ezt követően a háború előtti centrumgazdaságok és a háború utáni időszak későn fejlődő gazdaságai (amelyek ekkorra már valójában szintén a centrumhoz tartoztak) nem csak a növekedés tartós stagnálását és a profitráták csökkenését tapasztalták, de egymással is versenyeztek a globális felhalmozás tortájának egyre zsugorodó szeletéért. Ez növekvő munkanélküliséget, államháztartási válságokat és szokatlan stagflációt⁷⁶ eredményezett, amit tovább súlyosbított az olajválság és az egyre dráguló katonai kiadások.

Globális szinten a nemzetközi ipari verseny az előre-hátra ingadozó recessziós ciklusok gyorsan váltakozó sorozataként jelentkezett. A növekedés lelassulásával a különböző nemzetgazdaságok által realizálható teljes profit aránya csökkent, ezért ezek a ciklusok egyre inkább az USA és versenytársai közötti zéróösszegű „kereskedelmi háborúkra” vagy „valutaháborúkra” emlékeztettek. A ciklus minden egyes szakaszát tehát a kulcsfontosságú geopolitikai változások idézték elő a nemzetközi

⁷⁶ A „stagfláció” olyan gazdasági időszakot jelöl, melyben a lassú gazdasági növekedés (vagy recesszió) magas inflációval és magas munkanélküliséggel párosul – a szerk.

valuta- és vámrendszerekben. Ugyanakkor a verseny általános jellegét a munkaigényes termelés számára nyitott új ipari központok határozták meg, amelyek mindegyike rövid távú térbeli kiigazítással⁷⁷ orvosolta az alacsony profitabilitás problémáját, amivel viszont hosszú távon új versenytársakat is teremtett. Két év volt különösen fontos: 1971, amikor megkezdődött az Egyesült Államok eltávolodása az aranystandardtól és a rögzített árfolyamok Bretton Woods-i rendszerétől, valamint 1985, amikor aláírták a Plaza-egyezményt⁷⁸, amely felértékelte a japán jent és a német márkát, és leértékelte a dollárt. Fontos azonban megjegyezni, hogy a politikai döntések alapvetően nem teremtenek és nem is képesek válságokat létrehozni vagy enyhíteni a kapitalizmuson belül. Csak különböző irányokba tolhatják, de a legjobb esetben is csak késleltetni tudják azt valamelyest (ezáltal súlyosbítva az összeomlást, amikor az bekövetkezik). A geopolitika legfeljebb az anyagi valóság egy része, nem pedig ura annak. Az általános válságot tehát semmiképpen sem ezek a döntések okozták, de fontos változásokat jelöltek ki abban a tekintetben, hogy mely országok lesznek érintve majd a válság legsúlyosabb következményei által.

A Bretton Woods-i rendszer megszűnése miatt az árfolyamok ingadozóbbá váltak, és kezdetben csökkent is az amerikai feldolgozóipar versenyképessége, ami az 1970-es években máshol is ösztönözte az exportvezérelt növekedést. Ez eltolta az USA kereskedelmi mérlegét, és mind az infláció, mind a munkanélküliség gyorsan nőtt, utóbbi 1982-ben és 1983-ban meghaladta a 9%-ot. Japán eközben hatalmas állami kiadásokkal és az export bővítésével reagált a válság kezdeti szakaszára. Az USA költségvetési hiányát a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején így nagyrészt a japán többletből finanszírozták, míg a japán áruknak az USA-ban az állam- és a magánadósság

⁷⁷ A térbeli kiigazítás (spatial fix) elméletét David Harvey dolgozta ki. Azt a jelenséget írja le, amikor egy területen felhalmozódott, már nem igazán profitábilis tőke- (és munkaerő) felesleg máshol, térbeli áthelyezéssel, például új piacok vagy új gyárak létrehozásával szívódik fel, ezáltal időlegesen növelve a termelés profitabilitását. A térbeli kiigazításról részletesebben lásd: Harvey, (2009 [2004])

⁷⁸ A Plaza-egyezmény egy nemzetközi valutapiaci egyezmény volt, tartalma alapján leértékelték az amerikai dollárt a német márkával, illetve japán jennel szemben. Japán, az USA, Nyugat-Németország, Franciaország és az Egyesült Királyság között kötötték 1985. szeptember 22-én a New York-i Plaza Hotelben. A Plaza-egyezmény magyarországi hatásairól lásd Éber et al. (2014)

növekedése biztosított piacot. Az eredmény „az a hihetetlen jelenség lett, hogy a japán befektetők annak érdekében, hogy támogassák a japán export folyamatos növekedését, hitelt biztosítottak az amerikai kormánynak a költségvetési hiány finanszírozásához” (Brenner 2002: 54). Az USA-ban 1980 és 1985 között a feldolgozóipar exportja évente alig 1%-kal növekedve összeomlott. Az import ugyanebben az időszakban évente 15%-kal, a japán import pedig az 1980-as 12,5%-ról 1986-ra 22,2%-ra emelkedett (uo.). A feldolgozóipar profitrátája azonban a japán export élénkítése ellenére sem ért vissza a válság előtti csúcsára. Ehelyett az 1980-as évek első felében mélypontra süllyedt, majd az évtized második felében a Plaza-egyezmény aláírását követően tovább zuhant (uo.). Eközben az általános profitráta nem tudott helyreállni, hanem 1990-ig, az újabb jelentős visszaesésig stagnált (Li et. al. 2007; Maito 2014; Zachariah 2009).

Az amerikai feldolgozóipar teljesítménye az 1985-ös Plaza-egyezménynek köszönhetően – ami felértékelte a japán jent és a német márkát, és leértékelte a dollárt – rövid időre fellendült. Hovatovább, átmenetileg versenyképesebbé is vált a világpiacon, de az új rendszer a glóbusz más pontjain pusztítást végzett. Az általános globális stagnálás közepette a globális feldolgozóipari kereskedelem egyre inkább zéróösszegű játszává vált, amelyben az egyes országok csak mások kárára juthattak nyereséghez (uo.). Japán GDP-jének átlagos növekedése 1960–1969 között az éves 10,2%-ról az 1970-es évekre 5,2%-ra, a 80-as évekre pedig 4,6%-ra csökkent. Németországban a munkanélküliségi ráta az 1960-as évek átlagos 0,8%-áról az 1970-es években 2,05%-ra, az 1980-as években 5,8%-ra, az 1990-es években pedig 8% fölé emelkedett, követve az általános európai tendenciát (uo.). Japánban a munkanélküliségi rátát alacsonyan tartották a statisztikai aluljelentések, a szolgáltatási szektor gyors növekedése, valamint az állam és a nagyvállalatok jelentős kiadásai annak érdekében, hogy megtartsák azokat a munkavállalókat, akiket egyébként elbocsátottak volna (Itoh 1990). Ezzel szemben az Egyesült Államokban a munkanélküliség az 1982–83-as 9%-os értékről az 1980-as évekre majdnem a felére, 5%-ra esett, az 1990-es évek végén pedig a 4%-ot is elérte.⁷⁹

⁷⁹ Lásd még az Egyesült Államok Munkaügyi Statisztikai Hivatalának *Labor Force Statistics from the Current Population Survey* című történelmi adatait.

Bár a japán válságot semmiképpen nem a Plaza-egyezmény okozta, de megmutatta, hogy az ország soha nem szabadult meg teljesen a túltermelés okozta feszültségtől, amely az 1970-es évek elején először a profitráta összeomlásához vezetett. A felhalmozás korlátain új, állami befektetések özönével próbáltak felülemelkedni, amelyeket a már eleve túlffinanszírozott termelési rendszerbe zúdítottak. A meglévő piacok telítetté váltak, így az exportvezérelt növekedés volt az egyetlen lehetőség, hogy a feldolgozóipar profitabilitása rövid időre helyreálljon. A feldolgozóiparon kívül a tőketöbblet egyetlen szelepe a fokozódó spekuláció volt, élen a zavaros pénzügyi technikák (zaitech) és a keynesiánus infrastrukturális projektek elterjedésével. Eközben, hogy a profit ne essen tovább, lenyomták a béreket. 1985-ben, amikor a Plaza-egyezmény leértékelte az amerikai dollárt, a jen árfolyama az egekbe szökött, és Japán exportorientált termelése súlyosan visszaszorult. Miközben az Egyesült Államokban is lezajlott a rövid ideig tartó ipari fellendülés, a japán cégeknek nem maradt más választásuk, mint egyre több és több lekötetlen tőkét forgatni zaitech-spekulációs ügyletekbe, miközben a globális ingatlanpiacokra és a tengerentúli termelőüzemek bővítésére is költöttek, hogy kihasználják a máshol (sok helyen a dollárhoz kötött) olcsóbb valutaárfolyamokat Ázsiában. Belföldön ez példátlan tőzsdei fellendüléshez, a jenbe áramló külföldi spekulatív tőke betódulásához és az eszközárak jelentős felfúvódásához vezetett. Ennek eredményeképp a „csodagazdaság” az 1990-es évek elején véglegesnek bizonyuló, válságos összeomlásba torkollt, ami végleg szertefoszlatta sok közgazdász⁸⁰ abbéli reményét, hogy Japán egy olyan felülemelkedő hegemón hatalom, amelyre valamiért nem hatnak a kapitalista termelés alapvető törvényei (Itoh 1990; Brenner 2002).

---

⁸⁰ A rövid listán szerepel Vogel (1979), Kahn (1970) és Stone (1969). Álláspontjaik összefoglalását lásd Itoh (1990).

A REPÜLŐ VADLUDAK MODELLE

Míg Japán globális gazdasági hatalmának növekedését az USA segítette elő, és a nemzetközi monetáris rendszer határozta meg, a terjeszkedés regionális jellege alapvetően a birodalmi projekt eredeti, régebbi mintáit követte. Ahogyan már említettük, az Egyesült Államok által felmentett háborús bűnös, Kisi Noboszuke 1957-ben lett miniszterelnök, aki kormányzása alatt bejárta a régiót, és (akkoriban elutasított) javaslatával az – együttfejlődési övezet mintájára tervezett – Ázsiai Fejlesztési Alap létrehozására lefektette a későbbi Ázsiai Fejlesztési Bank alapjait (Schaller 1995). Eközben Tajvan és Dél-Korea a japánok által hátrahagyott ipari és pénzügyi infrastruktúra mellett a hidegháborús finanszírozást is felhasználta saját nemzeti ipara beindítására. Mindkét országban a japán fejlesztési állam egy bizonyos változatát hozták létre: a dél-koreai csebolok⁸¹ a nemzeti finanszírozást és a családi tulajonban lévő ipari konglomerátumokat egyesítették a nagy zaibacuk első generációjára emlékeztető módon; Tajvan importhelyettesítő stratégiája pedig – amely lehetővé tette az agrárreformot – a hazai ipar védelmét és a gépek importját kovácsolta egy modellbe, ami a háború utáni és a Meidzsi-kori Japán fejlesztési stratégiájára emlékeztetett.

A „japán csodáról” szóló szóbeszéd nem sokkal később már a négy kelet-ázsiai kistigris, Dél-Korea, Tajvan, Hongkong és Szingapúr gazdaságára is kiterjedt. Ezeket az országokat ekkor V alakban „repülő vadludakként” képelték el, élükön Japánnal, amely technológiát és finanszírozást juttatott a láncban mögötte haladóknak egy kölcsönösen előnyös rendszerben, amelyben a nyereségek lépcsőzetesen növekedtek: amikor az egyik iparág munkaerőköltségei túl magasra emelkedtek, az iparágat a kevésbé fejlett szomszédos országba kellett áthelyezni a legfejlettebb ipari berendezésekkel és államilag finanszírozott infrastruktúrával együtt.⁸² A fejlődés tehát a termékciklushoz kapcsolódott, a mindkét ország számára előnyös, fokozatosan fejlődő terme-

⁸¹ A csebol a családi alapítású dél-koreai óriásvállalatok megnevezése, a kifejezés a koreai „gazdagság”, „tulajdon” és a „klán” szavakból ered. A legismertebb csebolok közé tartozik a Samsung, a Hyundai, az LG vagy korábban a Daewoo – a szerk.

⁸² Az elképzelést nyugaton először Bruce Cumings (1984) *The Origins and Development of the Northeast Asian Political Economy* című könyvében népszerűsítették.

lésként lehet elképzelni. A folyamatot a tőkejavak USA-ból Japánba történő behozatala indította el, az 1970-es évekre Japán már hasonló tőkeexportot kezdeményezett a kistigrisek felé, és az 1990-es évekre úgy tűnt, hasonló jelenség zajlik Délkelet-Ázsiában, sőt még Kína szárazföldi részén is.

A repülő vadludak modellje szerint a gazdasági válság nem játszik jelentős szerepet ebben a folyamatban, eltekintve néhány, a termékciklus nagyobb változásaival járó rövid recessziótól. A modell nem akarja figyelembe venni továbbá az USA befolyását – sem a közvetlen finanszírozást (nevezetesen a katonai kiadások), sem a kereskedelemre (a Plaza-egyezmény) vagy a politikára (az antikommunista diktatúrák támogatása) gyakorolt közvetett befolyást. A modellnek a technológiatranszferre vonatkozó elképzelésében ráadásul gyakran figyelmen kívül maradnak mind a kialakuló régió meglévő hierarchiái, mind pedig azok a helyi hálózatok, amelyek az ilyen transzfereket egyáltalán lehetővé teszik. Mindez nem véletlen. A repülő vadludak modelljét eredetileg Kaname Akamacu japán közgazdász fogalmazta meg az 1930-as években, a protekcionizmus növekedése és a japán birodalmi terjeszkedés időszakának világkereskedelmi elméleteként (Bernard és Ravenhill 1995). Bár akkoriban nem terjedt el széles körben, a koncepció egyértelműen összhangban volt az együttfejlődési övezet propagandájával, és maga Kaname is különböző rangos tisztségeket töltött be a császári hadsereg nyomozóirodájában (amely a statisztikákért és az általános hírszerzésért felelt). A világháború után háborús bűnök miatt vádat emeltek ellene, de ártatlannak bizonyult, és 1962-ben hivatalosan is publikálta elméletét a Japán Gazdasági, Kereskedelmi és Ipari Minisztérium által alapított Fejlődő Gazdaságok Intézetének hivatalos folyóiratában (Akamatsu 1962). A koncepció népszerűvé vált a japán közgazdaságtanban, amelyben összefonódott a termékciklus és a külföldi működőtőke-befektetések (FDI) új elméleteivel.⁸³ Ahogy a hosszú lejtmenet idején a globális kereskedelem bővülni kezdett, az elméletet rövidesen átvette a nyugati mainstream

⁸³ A koncepció japán továbbfejlesztéséről lásd Kodzsiima Kijosi – Kaname tanítványa – és Yamazawa Ippei közgazdász munkásságát. A koncepció később az „új strukturális közgazdaságtan” egyik fő jellemzője lett, amit a tajvani születésű Justin Yifu Lin javasolt, aki 1979-ben disszidált a KNK-ba, 2008 és 2012 között pedig a Világbank vezető közgazdája volt.

közgazdaságtan, az USA által támogatott globális pénzügyi szervezetek (mint például a Világbank és az IMF) által elfogadott fejlesztési keretrendszerének ideológiai igazolására használva.

A modellben leírt alapvető minta magától értetődő. Japán az 1950-es évek végén elkezdte korai, kisebb befektetéseit Tajvanon, főként az elektronikai és gépgyártó iparágakban, amelyek a koreai háborús beszerzési program során fellendültek, hogy aztán a háború végeztével elveszítsék fő piacukat (Bernard és Ravenhill 1995). A „bontsd le – építsd újra” (scrap and build) ipari szerkezetátalakítás második, immár sokkal nagyobb mértékű fordulója az 1960-as évek közepe és az 1973-as olajárrobbanás között zajlott le. Ezt a folyamatot a japán-koreai kapcsolatok normalizálásáról szóló 1965-ös szerződés aláírása indította el, amely egyrészt hivatalos gazdasági kapcsolatokat nyitott a két ország között, másrészt japán finanszírozású támogatásokat és kölcsönöket (összesen mintegy 800 millió dollárt) nyújtott Dél-Koreának, amelyeket az infrastruktúra kiépítésére és a Podang Vas- és Acélipari Vállalat (ma POSCO, a világ egyik legnagyobb acélgyártója) létrehozására fordítottak (Ishikida 2005). A könnyűipar munkaigényes ágazatait Japánból Dél-Koreába, Tajvanra, Hongkongba és más országokba telepítették át, a hazai gazdaságot pedig új alapokra, a nehéz- és vegyiparra fektették (amelyet ismét elősegített az USA és Európa a technológiáik átadásával). A szerkezetátalakítás harmadik szakasza az olajválság és a termelés profitabilitásának általános csökkenése után indult, amely során a nehézipart áthelyezték az új dél-koreai és tajvani központokba, a hazai termelést pedig eltolták az amerikai exportra termelő elektronikai, közlekedési és precíziós gépipari ágazatok felé (Hart-Landsberg és Burkett 1996).

A harmadik szakasz eredménye nemcsak az USA-val szembeni kereskedelmi többletkezhez vezető exportorientált japán termelés kialakulása volt, hanem a japán eredetű közvetlen befektetések méretének és léptékének példátlan robbanása is. Szembesülve a felhalmozás hazai korlátaival, Japán felgyorsította tőkeexportját, hogy a szűkülő globális felhalmozás minél nagyobb szeletét biztosítsa magának. A japán külföldi működőtőke-befektetések éves növekedési üteme 1970 és 1982 között 28,1% volt, és 1984-re Japáné volt a világ összes működőtőke-befektetésének 17,8%-a, ami még az USA részesedését is meghaladta. A tengerentúli befektetések kumulatív össz-

értéke 1951 és 1986 között mintegy 106 milliárd dollár volt, legnagyobb része ténylegesen az észak-amerikai piacokra áramlott (elsősorban kötvények, értékpapírok, ingatlanok és csúcstechnológiai termelés formájában), amelyet az ázsiai és latin-amerikai befektetések követtek (Itoh 1990). A Plaza-egyezmény aláírása után ez a tendencia csak felerősödött. 1986 és 1989 között a japán külföldi működőtőke-befektetések évente több mint 50%-kal nőttek, és éves szinten mintegy 48 milliárd dollár áramlott ki az országból (Bernard és Ravenhill 1995). A hivatalos fejlesztési támogatások (mint például a Dél-Koreának nyújtott) ugyanebben az időszakban szintén növekedtek, összértékük az 1973-as egymilliárd dollárról 1987-re 7,45 milliárd dollárra emelkedett, amelynek nagyjából 70%-át más ázsiai országok kapták meg (eredetileg háborús jóvátételként adott) hitel formájában (Itoh 1990).

Ezek a kereskedelmi transzferek azonban nem légüres térben zajlottak. Japánban a túltermelésre, a demográfiai korlátokra és az ezt követő csökkenő profitrátákra adott válaszként jelentek meg. A szerkezetátalakítás minden egyes ciklusát a feldolgozóipar nettó profitrátájának csökkenése előzte meg (1960–1965-ben, 1970–1975-ben és az 1980-as évek végétől kezdve) (Brenner 2002), és minden egyes mélypont az alapágazatok túltermelése és a kulcsfontosságú demográfiai korlátok elérése miatt alakult ki. A textilipar például a női munkaerő gyors bővülésére épült. Az 1960-as évek közepére azonban ez a munkaerőtöbblet elérte határát, és az inflációs nyomással együtt a nők bérei is emelkedni kezdtek (Hart-Landsberg és Burkett 1998). Az 1960-as évek végére az olcsó, alulfoglalkoztatott vidéki munkaerő-tartalék is meredeken fogyatkozni kezdett, és 1970 és 1973 között a feldolgozóiparban a nettó bérek mintegy 63%-kal emelkedtek: „a japán kapitalista fejlődés több mint egy évszázados történetében először fordult elő, hogy a tőkefelhalmozás túlzott mértékűvé vált a korlátozott munkaerő-kínálathoz képest” (Itoh 1990: 164). A rendkívül alacsony bevándorlási ráta miatt Japánban ettől kezdve rohamosan csökkent a demográfiai osztlék,⁸⁴ ami végül napjaink súlyos demográfiai válságához vezetett.

⁸⁴ A demográfiai osztlék lényegében a munkaképes korú népesség és az eltartott népesség arányának (azaz az eltartottsági arány) mérésére szolgál, amely a gazdaság fejlődéséhez köthető változásokhoz kapcsolódik. A gazdasági fejlődés során

AZ ÁRNYJÁTÉK

A fejlesztéspolitikában és a közgazdaságban évtizedeken át folyamatosan népszerűsített „repülő vadludak” elképzelése mára közhelylété vált. Hamar feledésbe merült, hogy a koncepció a 20. század egyik legbrutálisabb gyarmati rezsimjéből származik, és a komparatív előnyöknek megfelelő kereskedelmi transzfereket egyszerűen a szegény országok fejlesztési programjaihoz szükséges kiindulópontnak tekintik. A repülő vadludak azonban legjobban távolról láthatók – ezt a távoli, privilegizált nézőpontot egy világ választja el magától a jelenségtől, ez a nézőpont pedig valahol a *The Economist* kényelmes westminsteri irodáiban vagy a Rockefellerek által adományozott telken épült New York-i ENSZ-épület visszhangzó termeiben van jelen leginkább. Ilyen távolságból a kelet-ázsiai fejlődés határozott V alakja nem is lehetne tisztább, és a szemlélők számára az egyetlen érdemleges tevékenység sokáig a kicsinyes spekuláció volt, egyfajta libaverseny, amelyben a befektetők fogadásokat kötöttek a deviza- és ingatlanpiacon arra, hogy mely nemzetek lesznek a következők, amelyek előrébb léphetnek a formációban. De ha jobban megnézzük, a repülő vadludak egyre soványabbak és áttetszőbbek lesznek. Valójában nem is élőlényeknek tűnnek, hanem a régió hagyományos árnyjátékában használt kivágott papír- és bőrfiguráknak. És mint minden jó árnyjáték, az általuk elmesélt történet is mitikus, amelyet egy vékony vászonra vetítenek a tapsoló közönség előtt.

A paraván mögött azonban papírludak, a bábjátékos és a fáklyák tüzei rejtőznek. Amikor lyukat ütnek a papíron, ezen a lyukon átlesve megláthatjuk a papírludakat összekötő szálakat: *azok az országok voltak a legkedvezőbb helyzetben a tőkeáttétel szempontjából, amelyek egykor fontos szerepet játszottak a japán birodalomban, és szerepük megmaradt napjaink amerikai katonai komplexumában.* A V-alak valójában egy politikai hierarchia volt, amelyet katonai erőszakkal kényszerít-

---

a halálzási ráta csökken, de a születésszám kezdetben magas marad, ami népességrobbanást eredményez. Ahogy a robbanás nemzedéke belép a munkaerőpiacra, rengeteg munkavállaló áll a vállalatok rendelkezésére, akik munkáját olcsóvá teszik a tartaléksereggel folytatott verseny. Ez pedig a személyes megtakarítások és a fogyasztói kiadások fellendülését eredményezi, ami tőkét biztosít a további beruházásokhoz és a belföldi keresletnövekedéshez.

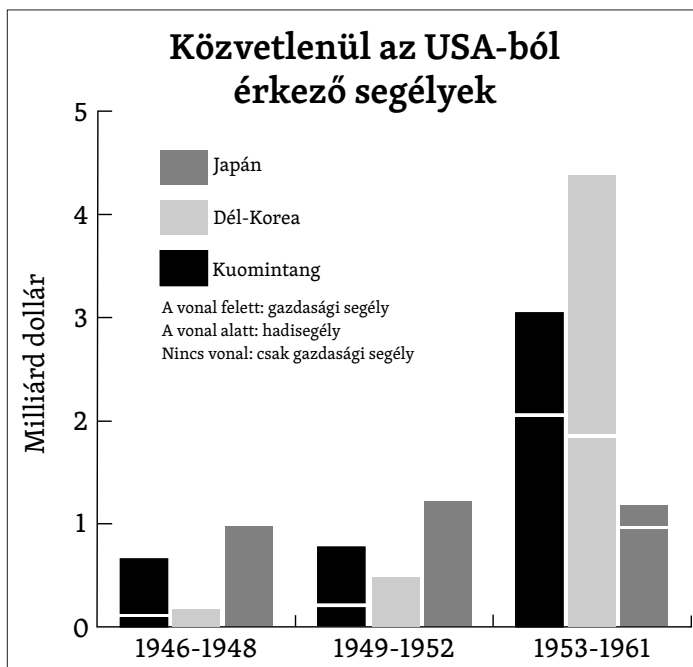
tettek rá a csendes-óceáni térségre, és amelynek formáját és összetételét végső soron a hidegháború kényszerítő körülményei határozták meg. A bábokat összekötő zsinórok pedig a bábjátékos kezéhez vezetnek vissza: a második világháború után az USA „a világ termelési kapacitásának, elektromos energiájának és pénztartalékainak felét ellenőrizte, az aranykészletek kétharmadát birtokolta, és az olaj kétharmadát termelte ki”, illetve a háború után néhány éven belül „a világkereskedelem 48%-át is uralta” (Kiernan 2017: 397). Az Egyesült Államok érdeke e gazdasági és politikai hegemonia megőrzése volt a térségben, amit George F. Kennan, a külügyminisztérium munkatársa, a szocializmus terjedésének megfékezésére irányuló stratégia kidolgozója nyíltan elismert. Kennan úgy érvelt, hogy mivel az USA „a világ gazdagságának mintegy 50%-ával, de népességének mindössze 6,3%-ával” rendelkezik, az ország külpolitikáját annak a követelménynek kell irányítania, hogy „fenntartsa ezt az egyenlőtlen helyzetet” (uo.). Könnyű lenne megállni ezen a ponton, és ujjal mutogatni a geopolitikai összeesküvés-elméletekre, mintha maga az USA lepleződött volna le a háttérben vigyorgó bábjátékosként. Ez az olyan tisztán „antiimperialista” politika összefoglalója lenne, amely elégséges „antikapitalizmusként” megelégszik bármilyen, az USA hatalmával szembeni ellenállással. Az ilyen elemzések azonban megállnak a bábjátékos kezénél, anélkül, hogy akár csak egy pillantást vetnének a testre.

Az igazság azonban sokkal szörnyűbb. Ha átszúrjuk papíreperfából készült vásznat, a játék folytatódik, még akkor is, ha a szélén üresség tátong. Ha belepillantunk ebbe az ürességbe, a történet lényege mesterkéltté válik, mitikus romantikájából nem marad több a vér és a hódítás illedelmesen elkendőzött eposzánál. De még az amerikai hatalom maga, amelyet dróntámadásokban vagy pénzügyi csúcstalálkozókban mérnek, is puszta mechanizmus. A globális hegemon geopolitikai ereje végső soron nem sokkal több a bábjátékos kezénél, amely csak egy kicsit élethűbb, mint a bábok, amelyeket irányít. Ha tovább meredünk a sötétségbe, a bábjátékos rémálomba illő testet ölt: vigyorgó összeesküvő helyett egy fej nélküli testet találunk, amelynek hullahideg bőrét egy fáklya narancssárga fénye világítja meg, élettelen végtagjait maga a tőke nekromantikus logikája mozgatja. A hidegháború geopolitikáját végső soron a gazdasági

kényszerek strukturálták. Ez azt is jelenti, hogy a Japánhoz hasonló országokban folytatott fejlesztési programok a birodalmi befolyás egy egyszerűbb (de nem kevésbé közvetlen) formáját jelentették, amelyet az határozott meg, hogy a világ legnagyobb gazdaságának folytatnia kellett a felhalmozást a tőke anyagi közösségének bővítése érdekében, amit a szocialista blokk e folyamatot érintő, vélt kihívása tett szükségessé. Bár első ránézésre ellentmondásosnak tűnik, hogy ezek a fejlesztési programok végső soron a birodalmi hegemon féllelmetes versenytársainak egy csoportját hozzák létre, ez csupán annyit jelent, hogy félreértjük a hegemonia valódi természetét, és összekeverjük a kezeket a fejvel. Akárcsak korábban a Brit Birodalom, az Egyesült Államok is megtartotta tekintélyes gazdasági és politikai hatalmát, miközben kihívásokat teremtett saját uralmával szemben, jócskán túlélve az állítólagos hanyatlásáról szóló híreket. De a bábjátékosnak nincs feje. Minden világi hegemon egy összefércelt kompozíció, amely a tőke nagyobb, világpusztító hegemoniájának szolgálatában áll.

A jövőbeli fejlesztési törekvéseket tehát az amerikai politikai hatalomhoz való közelségük határozta meg, amelyet most a japán finanszírozás is támogatott. Ugyanúgy, ahogy a koreai háborús beszerzési program a japán ipart a globális termelés élvonalába repítette, Tajvan és Hongkong ipari fejlődését a kínai szárazföld katonai megfékezése alakította. Miután a KKP megnyerte a polgárháborút, a Kuomintang (KMT)-kormány Tajvanra menekült, ahol amerikai támogatással katonai diktatúrát hozott létre. A koreai háború és a Tajvani-szorosban az 1950-es évek során bekövetkezett válságok miatt Tajvan aktív front volt a hidegháború korai éveiben. Az USA nemcsak folyamatos járőrözést kezdett a Tajvani-szorosban, hanem pénzt is pumpált Tajvanba, hogy megszilárdítsa Csang Kaj-sek diktatúráját. Ez a finanszírozás már közvetlenül a háború utáni években is jelentős volt, de a koreai háború idején az egekbe szökött, és a hadsereg támogatásának egyre nagyobb hányadát tette ki (lásd az 2. ábrát) (USAID 2005).

2.ábra

Forrás: USAID 2005. „Az Egyesült Államok tengerentúli hitelei és támogatásai: kötelezettségek és hitelengedélyek”, 1945. július 1.–2005. szeptember 30., 12., 122., 126. és 128. o., <https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNADH500.pdf>

Egyik papírlúd követte a másikat. Hongkong, amely jóval kisebb Tajvannál, és ekkor még mindig brit gyarmat volt, mindezek ellenére 1953 és 1961 között szintén 27 millió dollárt kapott az USAID-től (uo.).⁸⁵ Dél-Korea számára 1953 és 1961 között több mint 4 milliárd dollárnyi hasonló támogatást nyújtottak (uo.).⁸⁶ Aztán 1963-ban Pak Csong Hi USA-barát diktatúrájának felemelkedése a japán gyarmatosítás óta nem tapasztalt ipari fejlesztéseket indított, amely Japán koreai háború idején zajló, amerikai beszerzések által vezérelt iparosítását utánozta,

⁸⁵ Hongkongban a közvetlen támogatásnál sokkal nagyobb hatása volt a szárazföldi területekről elmenekült és a régióban új textilipari termelési központokat létrehozó kapitalistáknak.

⁸⁶ A hozzávetőleges összehasonlítást lásd a 2. ábrán.

ezúttal azonban a második indokínai háború katonai igényei miatt. 1967-ig ötvenezer dél-koreai katonát vezényeltek Közép-Vietnamba (Kwon 2017), akiknek az otthoni fizetésük mintegy huszonkétszeresét fizették (Glassman és Choi 2014). Ez nemcsak ahhoz járult hozzá, hogy a bérek visszajussanak a koreai gazdaságba, hanem megteremtette a koreai csebol vállalatok háborús beszerzési szerződéseinek alapját is. E szerződések egy része egyszerű árubeszerzésre vonatkozott, de jó néhány olyan délkelet-ázsiai infrastrukturális projektet is finanszíroztak belőle, amelyek a további háborús tevékenységet támogatták. A Hyundai-t például leszállópályák egész sorának, valamint a teljes Pattani–Narathiwat autópálya építésére szerződtették Thaiföld déli részén, és mind amerikai finanszírozást, mind fontos kiképzést kaptak az amerikai hadsereg mérnöki alakulatától. Mindez lehetővé tette a cég számára, hogy a háború befejezése után jelentősen kiszélesítse projektjeinek körét, így például egy sor építőipari szerződést kötött Guamban és Szaúd-Arábiában (uo.).

Összességében a koreai építőipari cégek offshore beszerzési megbízásai 1966 és 1969 között átlagban kicsivel több, mint évi 20 millió dollárt tettek ki (1966-os dollárárfolyamon). Majd 1979–1985 között, amikor a koreai csebolok amerikai támogatású közel-keleti szerződéseket kötöttek, ismét elérték az évi 17 millió dolláros csúcst (szintén 1966-os árfolyamon) (uo.). 1964 és 1969 között a katonai támogatás és az offshore beszerzések együttesen a dél-koreai bruttó tőkefelhalmozás 30-60%-áért feleltek, ami jóval több volt, mint a régió bármely más országában (uo.). Az ország felemelkedésében nem volt semmi természetes, és az iparosítási program sikerét nem lehet kizárólag a piaci kereslettel magyarázni. Ez különösen szembetűnő, ha Dél-Korea esetét összehasonlítjuk a Fülöp-szigeteki helyzettel ugyanabban az időszakban. Mindkét ország nagyjából azonos fejlettségi szinten állt az 1950-es években, és előzőleg mindkettőt a japánok hódították meg és kapcsolták az együttfejlődési övezethez. De a japán birodalmi tervekben ezeknek az államoknak nem volt egyenrangú a szerepük. A japánok a korábban meghódított koreai gyarmatot részesítették előnyben, a Fülöp-szigetek rosszabb pozícióját pedig a kor uralkodó fajelméleti áltudománya alapján indokolták. Aztán a háború után amiatt, hogy a Fülöp-szigetek nem volt kiemelt fontosságú az amerikai érdekek szempontjából, az ország soha nem valósította meg

sikeresen a Japánban, Dél-Koreában és Tajvanon tapasztalt széles körű földreformot. Ez alapvetően instabillá tette az éppen felemelkedő Marcos-rezsimet, amely – bár kétségtelenül baráti viszonyban állt az USA-val, de – soha nem számított olyan megbízható szövetségesnek, mint Pak, Csang Kaj-sek vagy Kisi. Annak ellenére, hogy a rezsim kérvényezett olyan offshore beszerzési szerződéseket, amelyeket Japán és Dél-Korea is kapott, a fülöp-szigeteki vezetés a belföldi kritikától való félelmében nem volt hajlandó katonai alakulatokat küldeni. Az amerikai Johnson-kormányzat, amely már gyanakvó volt az új fülöp-szigeteki kormány amerikai érdekek iránti elkötelezettségét illetően, és tartott a földreform végrehajtásának kudarcából eredő lázadásoktól, elutasította az ipari szerződésekért folyamodó Marcost (uo.). Az ázsiai országoknak ítélt szerződések nagy részét ezért Dél-Korea kapta, egy kisebb részüket pedig Thaiföld, amely a háború során tizenegyezer katonát vonultatott fel (Kiernan 2017).

A beruházások pusztasága, amelyhez társult a dél-koreai cégeknek nyújtott műszaki képzés és tereptapasztalat, Dél-Korea gyors felemelkedésének szerves összetevője volt. Az ottani GDP-növekedés legmagasabb értékei (14,5% 1969-ben és 14,82% 1973-ban) még a háború utáni fellendülés japán csúcspontját is felülmúlták.⁸⁷ A profitráta megugrása szintén meghaladta Japánét, és egyértelmű összefüggést mutatott a háborús fejlődéssel: először az 1960-as évek vége felé tetőzött, majd az offshore beszerzési szerződések trendjével együtt lecsökkent, az 1970-es években pedig ismét csúcsra ért, amikor a cégek háborús tapasztalatait otthon kamatoztatták. Dél-Korea státusza az alakzat következő repülő vadludaként alig volt több árnyjátéknál (Maito 2014). A kistigrisek, akárcsak előttük Japán, alig jelentettek többet a politikai pártfogás és a jelentős háborús közbeszerzési szerződések zsinórjaival felemelt báboknál. Kelet-Ázsia, mint önálló gazdasági régió, már a kialakulásának kezdetén magában hordozta politikai és gazdasági hierarchiáit. A térség végső formáját azonban nem lehet úgy értelmezni, mint amely csupán az USA politikai érdekeit szolgálta. Az átalakuló csendes-óceáni térség pusztán egyfajta színteréül szolgált annak, ahogyan a tőke anyagi közössége általánosan terjeszkedett.

---

⁸⁷ Az OECD mérése szerint.

LOGISZTIKA

A gazdasági fellendülés következő hulláma a kelet-ázsiai tigrisekkel kezdődött a régióban, és hamarosan átterjedt Thaiföldre, Malajziára és Indonéziára. A folyamat állapota nagymértékben függött mind a délkelet-ázsiai szárazföldön folytatódó háborútól, mind pedig a nyugati és japán cégek kétségbeesett próbálkozásaitól, hogy a hosszú lejtmenet alatt visszanyerjék profitabilitásukat. Mivel Japán profitrátája csökkenni kezdett, a tőkefelhalmozás fenntartását csak a tőke exportja biztosíthatta abba a néhány újonnan iparosodó országba, amelyeket az amerikai politikai érdekek előnyben részesítettek. A tengerentúli japán cégek (és számos alvállalkozójuk) által gyártott számos áru végső piaca az USA és Európa volt, ahol a stagnáló növekedési és profitráták pangó vagy lassan növekvő bérekkel párosultak, és egyre inkább függővé váltak a magán- és állami hitelektől. Bár a kapitalista fejlődés évszázados tendenciája az, hogy az áruk olcsóbbá válnak a termelékenység növekedése miatt, ez a hitelboom a stagnáló bérekkel kombinálva még annál is jobban felgyorsította ezt a folyamatot, mint amennyire önmagában a termelékenység növekedése gyorsította volna. Az egyre növekvő mozgástartományú világcégeknek lehetőségük nyílt a munkaerő-állomány kibővítésére, amelyet rövid ipari fellendülések során maximálisan kizsákmányolhattak, ami gyors inflációt és munkásfelkelések szélsőséges hullámait okozta. A „szuperkizsákmányolás” természetéből adódik, hogy csak átmeneti lehetett, mivel gyakran az utolsó nem piaci logikájú önellátó gazdaságok rejtett munkaerő-tartalékaiból táplálkozott. E rejtett tartalékok kimerülésével egyre fokozódtak a zavargások – ezt gyakran a vidék alávetése jelezte, ami a városokban a munkabér szükséges növekedésével párosult. Ez az instabil időszak gyakran puccsal vagy a helyi diktatúrák megdöntésével végződött, ami a profitabilitás csökkenésével, a bérek folyamatos emelkedésével és a GDP növekedésének átmeneti fellendülésével járt. Mindez a féktelen spekuláció miatt alakult ki, amit látványos összeomlás követett, amely pedig stagnáló növekedést és az egyenlőtlenségek jelentős megnövekedését hagyta maga után. A folyamatot elindító munkaigényes iparágakat azonban már jóval korábban máshová költöztették, új ipari központokban

újrakezdve a – gyakran még nagyobb, gazdaságosabb és brutálisabb – felhalmozási ciklust (Gray 2014).

Az egész folyamatot azonban csak egy sor új, többségében az amerikai katonai komplexumhoz köthető technológiai fejlesztés tette lehetővé. Ezek közül az első a számítógépesítés és általánosabban a digitális technológia térhódítása volt. Bár ezt a folyamatot gyakran a fogyasztói elektronikai cikkek piacának növekedésével és az amerikai és japán szoftveróriások felemelkedésével összefüggésben tárgyalják, a profitabilitás növekedése valójában nagyrészt a számítógépesítés ipari alkalmazásával jött létre. Például az amerikai feldolgozóipar az elavult, felesleges és drága termelőeszközök tömeges felszámolását követően állt rövid időre helyre, a túlértékelt dollár és a Paul Volcker jegybankelnök által bevezetett rekordmagas kamatlábak éveiben, tehát az 1980-as évek eleje recessziójának kezdetén. A Plaza-egyezmény megkötése után figyelemre méltóan nőtt a termelékenység (1979 és 1985 között évi 3,5%-kal), amit nemcsak a veszteséges üzemek bezárása idézett elő, hanem az új, egyre inkább számítógépesített gyárakban történő leépítések is. Miután a Plaza-egyezmény jelentősen javította az amerikai termelés versenyképességét a világpiacon, lassan visszavárogtak a befektetések a feldolgozóiparba, és az iparág termelékenysége és profitabilitása is általános növekedésnek indult (bár csak rövid ideig, és a történelmi csúcsokhoz képest mérsékelten) (Brenner 2002). A többi ágazatban lassabban vezették be az új, termelékenységnövelő technológiákat, de az 1990-es évek közepére még ezek az iparágak is évi 2,4% körüli átlagos növekedést kezdtek elérni a termelésben, ami alig maradt el a háború utáni fellendülés idején tapasztalt növekedési ütemtől (uo.).

Az amerikai ipar rövid újjáéledése azonban attól függött, hogy a feldolgozóipar képes-e világszinten versenyképessé válni. Ehhez viszont szükség volt a hajózás és a logisztika területeinek technológiai fejlesztéseire, amit a számítógépesítés tett lehetővé, és amelyek módszerét az amerikai hadsereg dolgozta ki a második világháború, a koreai háború és az indokínai háborúk alatt. Ezek közül kulcsfontosságú volt a konténeres áruszállítás irányába mutató tendencia, a szabványosított hajózási konténer feltalálása és széles körű elterjedése, amit „számtalanszor neveztek a legfontosabb technológiai innovációnak a kereskedelmi globalizáció területén” (Cowen 2014: 31).

A konténer – kiegészülve a „just-in-time”⁸⁸ (JIT) termelés irányítására és a nagyméretű kikötők és raktárak koordinálására szolgáló új, számítógépes rendszerekkel – csökkentette a nagy távolságra történő szállítás költségeit, és új kereskedelmi földrajzot hozott létre, amelynek középpontjává a világ legnagyobb mélytengeri kikötőinek hálózata vált. Emiatt a csendes-óceáni hajóútvonalak mind Ázsiában, mind az Egyesült Államokban teljesen új jelentőséget nyertek, a többféle közlekedési eszközt kombináló óceán-vasút-teherautó-hálózatok felváltották (bár nem helyettesítették teljesen) a rövid távú part menti és belterületi folyami és vasúti kereskedelmet, amely korábban a belföldi növekedés motorja volt a Csendes-óceán mindkét partján. A kisebb kikötőknek a partok mentén lassan elfogytak a bevételeik, ami az Egyesült Államokban és Kanadában számos kisebb tengerparti várost tengeri rozsdáövezetté változtatott.

Ma a tíz legforgalmasabb teherkikötő közül kilenc a csendes-óceáni térség országaiban található, amelyekből hat a szárazföldi Kína területén van. A legelső nagy konténerkikötők azonban Japán háború utáni csendes-óceáni ipari komplexumaiban, majd később a kelet-ázsiai tigrisek kikötővárosaiban helyezkedtek el. A Nippon Container Terminals 1967-ben létesítményt nyitott a tokiói kikötőben, így a kikötő az elsők között kezdte el a konténerszállítást. Az 1970-es évekre (az oszakai nagyvárosi komplexumhoz tartozó) Kobe a világ legforgalmasabb konténerkikötőjévé vált, amelyet a nyolcvanas és kilencvenes években a hongkongi, szingapúri és puszani kikötők, majd az ezredforduló után a kínai partok mentén található kikötők szorítottak ki. Észak-Amerika legnagyobb kikötői akkor is sikeresek voltak, amikor a kisebb, a konténerszállításhoz nem csatlakozó kikötőket teljesen kiéheztették. Az 1970-es évek elejére Long Beach és Los Angeles kikötői különösen gigantikus méretűre nőttek, Oakland átvette San Francisco kikötőjének vezető szerepét, az északnyugat-csendes-óceáni Columbia folyó hajózását pedig leuralta a Longview, Tacoma és Seattle

⁸⁸ A „just-in-time” az a kereskedelemszervezési logika, amely arra épül, hogy a globálisan szétszórta termelési pontok között a szükséges anyagokat és alkatrészeket csak a felhasználás pillanatában szállítják ki. Ezt a módszert a cégek a profitráta csökkenésének ellensúlyozására találták ki, mivel a szállítmányozás ilyen módon történő átalakításának köszönhetően csökken a raktározásra való igény, ami miatt csökkennek a költségeik is – *a szerk.*

kikötőin keresztül folyó kereskedelem. Ennek jelentőségét nem lehet eltúlozni: a hajózási infrastruktúra e part menti része nélkül Kína soha nem válhatott volna globális termelési csomóponttá.

Bár e logisztikai komplexum földrajzi elhelyezkedése kulcsfontosságú, az amerikai hadsereg központi szerepe tagadhatatlan ebben a folyamatban. A konténerizáció (és tágabb értelemben a „logisztikai forradalom”) a katonai beszerzések során kísérletként kezdődött, amelynek első koncepcióit a második világháborúban, infrastruktúráját a koreai háborúban, csendes-óceáni ellátási láncait pedig a vietnami háború idején alakították ki (uo.). Japán, majd Korea bevonása az amerikai offshore beszerzési programokba nemcsak azt jelentette, hogy e gazdaságok tőkeinjekcióban részesültek korai ipari fellendülésük során, hanem azt is, hogy az alapoktól kezdve már a globális kereskedelem igényeihez illeszkedő módon épültek fel. A japán cégek ezt a saját előnyükre használták ki, a gyors, rendelésre történő gyártást és – part menti ipari komplexumaikon keresztül – a hatékony logisztikát ötvözték az első just-in-time termelési kísérletekben. Ezek az ellátási láncok a tengeri konténerszállításon keresztül kapcsolódtak az amerikai fogyasztói piacokhoz, Long Beach kikötője például már az 1970-es években a Toyota nyugati elosztó központjává vált.

Míg a koreai csebolok, mint például a Hyundai, gyorsan növekedtek az amerikai katonai építőipari szerződések megszerzésével, az olyan cégek, mint a Hanjin [magyaros átírással Handzsín – a szerk.], szárazföldi, tengeri és légi szállítási szolgáltatásokat nyújtottak az Egyesült Államoknak. Ennek köszönhetően a Hanjin szerezte a legelső tapasztalatokat a többféle eszközt felhasználó konténerszállítás, majd később a konténerhajók építése terén, ami lehetővé tette a csebol számára, hogy 2017-es csődjéig a világ egyik legnagyobb konténerszállítójává nője ki magát. Eközben Szingapúr és Hongkong nagy mélyvízi kikötőiket és jól kiépített, kultúrákon átívelő üzleti hálózataikat használta fel arra, hogy felgyorsítsa az iparosodást. Mindkét városállam viszonylag gyorsan elköltöztette termelőüzemeit (Malajziába, illetve a szárazföldi Kína területére), és az adminisztráció, a logisztika, valamint a pénzügyek globális fővárosaivá fejlődtek. Hongkong nem sokkal később kifejezetten fontos szerepet kezdett el játszani a szárazföldi Kínába irányuló tőketranzitban, valamint a Sencsenből és más speciális gazdasági zónákból származó áruk exportjában.

Maga a logisztikai forradalom, amely a globális kereskedelem fellendülését kísérte, főleg a globális profitabilitás hosszú ideje tartó visszaesése miatt alakult ki. A csendes-óceáni térség fejlődése megkönnyítette a termelés áthelyezését olyan területekre, ahol még volt kiaknázatlan, rendkívül olcsó és kizsákmányolható munkaerő, és ezzel egy időben felgyorsította a befektetések megtérülését is. Mindkét jellemző hozzájárult a profitráta zuhanó tendenciáinak ellensúlyozásához. Az olcsóbb munkaerőnek köszönhetően több érték halmozódik fel közvetlenül a termelési folyamat során, míg a gyorsabb megtérülés (a befektetett tőkétől az árun át a realizált profitig, vagyis a $P\text{--}\dot{A}\text{--}P'$ ⁸⁹ marxi sémájában) lehetővé teszi a vállalatok számára, hogy egy adott időszak alatt több profitot termeljenek azáltal, hogy felgyorsítják a termelt profit piaci realizálódásának ütemét. A termelés technológiai fejlődésével kombinálva ezek a tulajdonságok lelassították, sőt részben meg is fordították a profitráta globális csökkenését, legalábbis egy időre. Helyi szinten elősegítették a növekedés felgyorsulását és a nemzeti profitráták gyors emelkedését néhány országban, főként a csendes-óceáni térségben. A háború utáni fellendülést megelőző hatalmas pusztítás nélkül azonban a profitráta általános emelkedése nem tartott volna sokáig, és a csendes-óceáni térség országainak helyi növekedési hullámai egymásra épülő válságok sorozatával végződtek volna az egész régióban, kezdve a japán összeomlással 1990-ben.

⁸⁹ A „ $P\text{--}\dot{A}\text{--}P'$ ” fogalma Marxtól (1961 [1867]) származik, és a kapitalista árutertermelés folyamatát írja le. A legtöbb prekapitalista társadalomban a megtermelt árukat ($\dot{A}$) pénzre (P) váltották, majd a pénzt újabb, a saját igények kielégítésére szolgáló áruk ($\dot{A}$) megvételére használták fel, tehát a piaci árucseré fogalma az $\dot{A}\text{--}P\text{--}\dot{A}$ folyamat szerint zajlott. A kapitalista társadalomban az árutertermelési folyamat a pénzzel (P) kezdődik, amit befektetnek a tőkésék, hogy árut termeljenek ($\dot{A}$), és hogy eladhas-sák azt, immáron több pénzért, profitért (P'), így jön létre a $P\text{--}\dot{A}\text{--}P'$ folyamat. A lényeg, hogy a kapitalista társadalomban az árutertermelést nem a társadalmi igények kielégítése, hanem alapvetően a profittermelés motiválja, a profitráta fenntartása pedig a gazdaság működésének alapvető mozgatórugója lesz – a szerk.

